

«Гей на Півночі, на Волині,
Створилась армія УПА.
Щоби воскресла Україна
І завітала свобода...»
(Повстанська пісня)

Володимир Трофимович

СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

У статті розглянуто ставлення до УПА в сучасному українському суспільстві, розкрита роль підпілля ОУН(б) на Волині та Поліссі у її створенні, простежені відносини бандерівців із бульбівцями у 1942-1943 рр.

Ключові слова: Волинь, Полісся, підпілля, бандерівці, бульбівці, мельниківці, УПА.

Владимир Трофимович. Создание украинской повстанческой армии

В статье рассмотрено отношение к УПА в современном украинском обществе, раскрыта роль ОУН(б) на Волини и Полесье в ее создании, прослежены отношения бандеровцев с бульбовцами и мельниковцами в 1942-1943 гг.

Ключевые слова: Волинь, Полесье, подполье, бандеровцы, бульбовцы, мельниковцы, УПА.

Volodymyr Trofymovych. The nascence of ukrainian insurgent army

The article deals with the attitude of Ukrainian modern society to Ukrainian Insurgent Army (UPA). The author emphasizes on the role of underground activity Organization of Ukrainian Nationalists (Bandera faction), which were active in Volyn and Polissia Regions, for creation UPA. There are analyzed the relations between the members of OUN-B and UPA-Polissian Sich (Ukrainian National Revolutionary Army), also the ties OUN- B with OUN (Melnyk faction) in 1942-1943.

Key words: Volyn Region, Polissia Region, underground activity, banderivtsi, melnykivtsi, UPA

Проблема ОУН і її дітища – УПА – подекуди спотворена до невпізнання, перебуває в центрі жорстокої полеміки між різними політичними силами сучасної України, свідомо перетворюється у джерело напруги та дестабілізації у суспільстві. Як правило, про ці структури говорять або з неприхованим пафосом, або з неприхованою ненавистю. У будь-якому випадку говорять епічно [47].

На думку сучасного вітчизняного історика І. Патриляка, сьогоднішнє ставлення до ОУН і УПА в Україні відображає наявність принципово різних ціннісних орієнтацій у її громадян. «Для однієї категорії українців будь-які борці за незалежність Батьківщини однозначно є героями, – зазначив він. – І це переконання базується на вірі в те, що власна самостійна держава є найвищою цінністю в системі лояльностей громадянина. Інша частина мешканців України не може вважати борців за незалежність 1930-1950-х рр. героями через те, що вони практикували у своїй боротьбі насилля. Ці люди, розглядаючи життя та безпеку особистості як сакральну цінність, не вважають, що вони можуть бути принесені в жертву задля будь-яких абстрактних ідеалів. Для третьої групи українських громадян на верхньому щаблі стоїть «союз із братнім російським народом», а тому вони апріорі не можуть погодитися з тезою, що героями є люди, які виступали проти існування такої спілки. Не вдаючись у дискусію з адептами того чи іншого світогляду, можна констатувати, що в палких суперечках щоразу чіткіше помітний неймовірно низький рівень знань про сам предмет диспутів» [36, с. 9].

Вагомий внесок у розробку проблеми створення УПА склали праці, насамперед, Д. Веденєєва, О. Вовка, В. В'ятровича, В. Дзьобака, А. Кентія, Ю. Киричука, В. Ковальчука, В. Косика, О. Ленартовича, О. Лисенка, І. Марчука, Г. Мотики, І. Патриляка, Г. Стародубець, Ю. Шаповала та інших авторів. Водночас, попри істотні зусилля вітчизняних і зарубіжних дослідників та їх значний історіографічний доробок з вказаної теми, робота з вивчення останньої триває. В першу чергу це зумовлено відкриттям нових, раніше недоступних джерел, які суттєво доповнюють або докорінно змінюють уявлення про окремі аспекти діяльності ОУН і УПА. Свідченням цього, зокрема, став вихід у світ у московському видавництві «Росспэн» у 2012 р. двотомного документального збірника «Українські націоналістичні організації в роки Другої світової війни», в якому вміщено 506 документів (з них 390 опубліковані вперше) з 15-ти архівів Росії, України, Німеччини, Польщі, Білорусі. Характерно, що виступаючи на презентації збірника, який, безперечно, став безпрецедентною подією в історико-архівному житті всього пострадянського простору, директор Російського державного архіву соціально-політичної іс-

¹ В основу статті покладено доповідь автора на Всеукраїнській науковій конференції «Волинь повстанська» (Острогор, 12 жовтня 2012 р.).

торії і за сумісництвом головний редактор зазначеного видавництва А. Сорокін, звертаємо увагу, так пояснив мотивацію його упорядників: «Такого роду працями ми лікуємо історичну пам'ять не тільки громадян Росії, а й суміжних держав... Не Росія розпочала війну пам'яті, війну ідентичностей... Саме наші колишні союзні республіки розпочали цей процес на підставі відштовхування нашого спільного союзного минулого» [цит. за: 5].

Як відомо, у 1947 р. керівництво націоналістичного руху, виходячи, очевидно, з факту створення восени 1942 р. повстанських загонів ОУН(б), вирішило, що символічним днем заснування УПА слід вважати 14 жовтня 1942 р. (на цей день припадає свято Покрови Пресвятої Богородиці й українського козацтва). Проте учасники цього руху датували її утворення весною 1943 р. Останнє підтверджують численні факти, про що буде написано нижче. Тут же наведемо лише фрагмент замітки «У наступі», надрукованої у першому номері журналу «До зброї», що видавався з липня 1943 р. Політвідділом Головної Команди УПА. «Рання весна 1943 року буде записана в історії України незатертими буквами, бо тієї весни український народ вступив на новий шлях боротьби з наїзниками, – зазначалось у ній. – Тієї весни скриту революційну боротьбу перемінив він на збройну, ідею перевів у чин. Тієї ж весни створилась Українська Повстанча Армія, що є виразником найвищих змагань нації, її силою, захистом та оборонцем... Формуючись і зростаючи з дня на день, з години на годину, УПА своїми діями охоплює вже сьогодні більшу частину українських земель» [19, с. 6].

Широко використовуючи дослідження вищезазначених та інших авторів, а також різноманітні джерела, автор спробував простежити складний процес утворення УПА на Волині і Поліссі.

Весна 1942 р. ознаменувалася активізацією українських націоналістів на Волині та південному Поліссі, які в структурі повстанської території були окремою одиницею під назвою «Північно-Західні українські землі» (ПЗУЗ). Тому не дивно, що вже з 20 березня в усіх німецьких повідомленнях про події з радянських окупованих територій було запроваджено окрему рубрику: «Український рух опору» [14, с. 63; 31, с. 215]. При цьому, як випливало з повідомлення Поліції безпеки і СД від 10 квітня того ж року, «найактивніша і найзначніша група – рух Бандери. Він перетворився у переважно ворожу по відношенню до німців нелегальну організацію» [46, с. 477]. 18 вересня знову до Берліна від тієї ж особи надійшла інформація про зростання впливу ОУН(б) серед місцевого українського населення: «Група Бандери, як і раніше, є найрадикальнішим українським рухом за самостійність... Найбільш вираженою в групі Бандери є ворожість по відношенню до німців. Уже багато разів вони говорили про необхідність викинути німців із країни» [46, с. 526].

Нацистські спецслужби зафіксували також, що пізньої весни 1942 р. ОУН(б) приступила до формування збройних відділів: «Уже в травні вдалося встановити, що бандитський рух серйозно займається організацією бандерівських груп у західній частині України... Рух Бандери переходить до того, щоб здійснювати військовий вишкіл своїх членів і збирати їх час від часу на польові навчання, які проводяться в рамках націоналістичних банд» [44, с. 341].

У наступні місяці німецькі джерела повідомляли, що бандерівська ОУН значною мірою контролювала сільське населення Волині і Полісся, місцеву українську поліцію, організувала численні напади з метою заготівлі продуктів харчування, здійснила низку вибухів на залізниці [29, с. 22; 35, с. 402].

Про те, що від початку 1942 р. на території Рівненщини створювалися націоналістичні загоны чисельністю від 50 до 300 бійців, які діяли таємно, майже підпільно, а від червня – більш відкрито, хоча їх діяльність спрямовувалася здебільшого на заготівлю продовольства, повідомлялося в інформації радянських партизан до Українського штабу партизанського руху (УШПР) [39, с. 48]. Як писав пізніше тогочасний «урядуючий провідник» ОУН(б) Микола Лебідь («Максим Рубан»), «поодинокі збройні удари з німецькими наїзниками тривають уже в тому часі постійно, та вони здебільшого не голосні, щоб не виявляти джерела» [16, с. 21].

До середини літа 1942 р. самооборонні групи ОУН(б) на Волині та Поліссі вже налічували понад півтисячі бойовиків. Свідченням ґрунтовності їх підготовки був вишкіл офіцерських кадрів і наявність складів зброї. Так, у Костополі гітлерівці виявили оунівський склад, в якому зберігалось 600 гвинтівок, 12 автоматів, 254 тис. набоїв, 20 тис. снарядів, 4 тис. гранат, 2 тис. мін та інші боєприпаси [44, с. 194].

Надзвичайно складне становище на ПЗУЗ значною мірою радикалізувало місцевих функціонерів ОУН(б), які усе наполегливіше вимагали від її Центрального проводу розгорнути масову партизанську війну проти німецьких окупантів, що розглядалась як початок загальнонаціонального повстання. «На Волині рядові оунівці не могли знайти відповіді на питання: «Чому мовчить провід? Де той провід? Чому нема вказівки на антинімецьку партизанку?», – гадував один з них П. Лаврів [15, с. 1472].

Усвідомивши, що тогочасні обставини вимагали швидкої реакції на події, а курс на накопичення сил і підготовку загального повстання себе не виправдав, бандерівські очільники на Волині і Поліссі поставили перед собою завдання розбудовувати партизанські відділи як основу майбутньої повстанської армії. Перші кроки на шляху розгортання зазначених структур були зроблені ними у жовтні-грудні 1942 р., а до кінця лютого наступного року, тобто протягом п'яти місяців, були сформовані

стаціонарні партизанські відділи націоналістів, які очолили член Крайового проводу ОУН(б), її організаційний референт на ПЗУЗ, колишній старшина Війська Польського Сергій Качинський («Іван», «Остап») та військовий референт Сарненського окружного проводу Григорій Перегійняк («Коробка», «Довбешка»). Підтвердженням того, що до початку лютого 1943 р. тут уже діяли кілька таких партизанських відділів, стало рішення керівника Організації на ПЗУЗ Дмитра Клячківського («Охрім», «Кошіль», «Старий», «Клим Савур») від 3 лютого про призначення С. Качинського командувачем усіма «військово-партизанськими частинами на Поліссі (від Бреста до Гомеля)» [2, с. 139-140; 24, с. 33-34; 36, с. 186]. «То ж усі знають Остапа (Качинського), – писав про нього один з бандерівських керівників Василь Сидор («Шелест», «Конрад», «Кравс»), – як він перший збирав і гуртував поліщуків в рої й чоти, витягав з-поміж них енергійних, вроджених ватажків, бо ні старшин, ні підстаршин не було» [цит. за: 3, с. 154].

Координував військову діяльність на території Волині та Полісся військовий референт бандерівської ОУН на ПЗУЗ Василь Івахів («Сом», «Сонар»). «Тереном, де виникли і зародились перші самооборонні відділи УПА, був прямокутник уздовж бувшого політично-адміністративного українсько-білоруського, створеного Москвою, кордону (між Прип'яттю та залізницею Ковель-Сарни-Олевськ, а між Бугом і бувшим советсько-польським кордоном), – згадував В. Сидор. – Тут, в пралісах, болотах і пісках, серед озер, багон і очеретів, повних дикого звіра і птаства, у гирлах Турії, Стоходу, Стира, Горині і Случа, довкола рідких бідних сіл, прийняли поліщуки перші бої і вогневий хрест від німців і большевиків рівночасно. Гартовані суворою природою і нуждою, поліщуки виказали зразу цей свій гарт духа і бойову стійкість, які вже їх не опустили» [цит. за: 36, с. 197].

Водночас, як зауважив О. Вовк, відділи, що почали створюватися восени 1942 р., не були санкціоновані рішенням Проводу ОУН(б), не становили за своєю структурою «поважного війська», не мали офіційної назви «УПА» [2, с. 142].

І. Патриляк висловив наступне припущення: на рішення волинських бандерівців перейти до антинімецької партизанської війни, всупереч позиції Центрального проводу, міг вплинути також і той факт, що в серпні-жовтні 1942 р. відбувся успішний наступ гітлерівців на Кавказ і Сталінград. На перший погляд здавалося, що вони прорвуться найближчим часом до бакинської нафти і перетнуть водну артерію Волги, змусивши СРСР капітулювати. Відтак перед ОУН(б) поставало питання: якщо не починати партизанську війну проти окупантів зараз, то коли? Тоді, коли останні вивільняться із фронту свої війська і розчавлять переважаючими силами будь-який спротив? [34, с. 349]. Очевидно, у річищі цих міркувань про прийдешні перспективи, коли доведеться зійтися у двобої з гітлерівцями, С. Качинський, як стверджується в повідомленні начальника Поліції безпеки і СД від 18 вересня 1942 р., заявив: «Українські націоналісти тепер знову повинні більше орієнтуватися на Радянську Росію і всіма засобами намагатися допомагати росіянам, оскільки від німців українському народу чекати нічого; після війни з українцями будуть поводитися винятково як з рабами, адже кожен німецький солдат повинен одержати у власність 40-50 га української землі, яку корінне населення повинне буде потім обробляти» [29, с. 166; 44, с. 272; 46, с. 526].

Потрібно зазначити, що Провід ОУН(б) відставав від розмаху повстанського руху на місцях і продовжував триматися за застарілу теорію про недоцільність і шкідливість партизанської боротьби. Тогочасний її керівник М. Лебедь боявся перетворення партизанського руху на отаманщину й остерігався швидкої його ліквідації з боку окупантів, а тому відкидав пропозиції Волинського проводу негайно розпочати формування збройних підрозділів. Осуджуючи окупаційну політику нацистської Німеччини щодо українців, очільники ОУН(б), разом з тим, відсували тоді збройний спротив загарбникам до «слухного часу», який, на їх думку, ще не настав, а поки що закликали розгортати антигітлерівську й антикомуністичну пропаганду, накопичувати сили, готувати план масштабного повстання, одним словом, «тримати зброю при нозі» [35, с. 402]. Вони ж ініціювали видання низки листівок антипартизанського спрямування. Так, у листівці «Партизанська боротьба і наше ставлення до неї», що поширювалася влітку 1942 р. серед українців, зазначалося: «Партизанська боротьба поляків чи більшовиків не мала би нас цікавити, і вони могли б вести її відповідно до власних сил, якщо б їй вістря не було спрямоване проти нас. Сталін і Сікорський бажали б одним пострілом вбити двох зайців: зашкодити німцям і німецькими руками бити українців... Українці ж не брали і не беруть жодної участі у партизанській боротьбі... Ми боремося за самостійну Українську державу, а не за чужі імперіалізми... Ми мусимо берегти свої сили, бо віримо, що на кінцевій стадії війна принесе нам можливість боротьби і побудови власної Української держави Не партизанська боротьба сотень чи тисяч, а національна вивольна революція мільйонної української маси є нашим шляхом» [29, с. 169; 44, с. 278-279; 46, с. 531].

Вищезазначену листівку жителі Волині і Полісся зустріли несхвально, оскільки, попри слухні застереження, вона закликала до спокою в умовах розгулу злочинів окупаційного режиму. Як зауважили В. і Г. Стародубеці, «люди ж, змордовані репресіями, голодом, постійним страхом смерті, були готові до застосування радикальних дій і тільки чекали силу, здатну організувати їх для захисту влас-

них осель і життя. Тому офіційна позиція ОУН(б) жителям краю була незрозумілою й неочікуваною» [42, с. 348].

Активізація діяльності ОУН(б) викликала рішучий спротив з боку німецьких спецслужб. У листопаді 1942 – січні 1943 рр. в Україні і Європі вони заарештували понад 500 бандерівців, з яких було розстріляно або закатовано на допитах щонайменше 80 осіб [11, с. 103; 35, с. 403].

Відчутні удари, завдані окупаційним режимом бандерівському підпіллю на рубежі 1942-1943 рр., остаточно переконали провідників останнього в тому, що тактика накопичування сил для загального всенародного повстання є хибною і в умовах нацистського терору нездійсненною. Тому теорія всенародного виступу зазнала коригування. Керівництво ОУН(б) поступово взяло на озброєння ідею партизанської війни, як першу стадію майбутнього великого повстання. Воно стало проводити аналогії між тогочасною окупацією і 1918 роком. Знаючи про масовий антинімецький рух наприкінці діяльності Центральної Ради і в період Гетьманату, який «збури» українське суспільство і в кінці-кінців призвів до повстання та встановлення в Києві влади Директорії УНР, бандерівські провідники, не виключено, вирішили повторити цей шлях. Однак, боячись поширення отаманщини, вони відразу виступили за чітку централізацію партизансько-повстанського руху та контролю над ним з боку своєї Організації, вважаючи, що збройні відділи слід створювати за зразком регулярної армії, яка лише тимчасово діятиме по-партизанськи. Крім того, аби не втратити свого авторитету в лавах бандерівської ОУН та очолити стихійні процеси формування націоналістичних повстанських загонів, її лідери обрали шлях «узаконення» тогочасної ситуації [35, с. 402-403].

Важливу роль у пришвидшенні розгортання масового партизанського руху відіграли рішення жовтневої та грудневої 1942 р. військових конференцій ОУН (б). Протягом тривалого часу вони не згадувались у вітчизняній і зарубіжній історіографії, через що І. Патриляк і О. Пагіря, які чи не вперше ґрунтовно дослідили їх, назвали першу з них «загадковою». Так, жовтнева конференція, що була скликана на вимогу військових референтів, у ході гострої дискусії обговорила питання розгортання підпільної армії, висловила претензії до керівництва Організації і обрала комісію, яка мала розробити план розбудови підпільних збройних сил [32, с. 495-496]. Зокрема, як впливає зі спогадів її організатора – військового референта ЗУЗ Луки Павлишина («Вовк», «Ігор»), В. Івахів у своєму виступі наголосив: «Вже давно назріла потреба для захисту. Давайте створимо повстанську армію!... Волиняки й поліщуки створюють відділи самооборони, власну січ. Невже не можемо взяти їх під свою опіку?!» [48, с. 91-92]. Доволі категорично він заявив: на випадок негативного ставлення лідерів ОУН(б) до його пропозиції «Волинь відмовиться підпорядковуватись Проводу».

Конференція продемонструвала серйозні розходження між волинським проводом ОУН (б) і Центром у питанні розбудови повноцінних збройних сил. На думку І. Патриляка і О. Пагірі, мова йшла і про особистісний конфлікт між офіцером для спеціальних доручень Центрального проводу Іваном Климовим («Легенда»), який був прихильником радикальних методів воєнної боротьби гітлерівцями та негайної цілковитої мілітаризації ОУН, осуджував «негативне ставлення крайового проводу до військового питання», та М.Лебедем і провідником ОУН(б) у Галичині Михайлом Степаняком («Сергій»), котрі притримувалися більш поміркованих позицій [32, с. 495-496].

Вищезазначена комісія представила на другу (1-2 грудня 1942р.) військову конференцію план створення збройних сил, на основі якого було ухвалено відповідну постанову і який після подальшого доопрацювання був затверджений на Третій конференції ОУН в лютому наступного року. Виходячи зі спогадів Л. Павлишина, у прийнятій на грудневій конференції постанові, зокрема, зазначалося: «Час, доки сторони воюють, а нам німці не заважають, треба використати для широкої роботи по створенню збройних сил ОУН... Треба негайно створити збройні сили для захисту населення Волині й Полісся з огляду на присутність там польських банд і червоних партизанів» [3, с. 155; 48, с. 89].

Маючи, очевидно, на увазі реалізацію рішень військових конференцій, М. Лебедь писав у своїй книзі про УПА: «І так у грудні 1942 р. Провід Організації видає наказ тереновому Проводові Волині переорганізувати існуючі вже дрібні відділи та організувати широко розплановану збройну самооборонну боротьбу українського народу... Згідно з наказами і окремими інструкціями збройні відділи мали бути стягнені в терен Полісся, де мала постати перша стратегічна випадкова база для пізнішого діяння і розвитку УПА. Забезпечивши терен, вони мали почати правильну організацію збройних сил» [16, с. 21-22].

Існував ще один важливий фактор – геополітичний, що передбачав наявність у самостійницького підпілля потужних збройних сил і на який слушно звернув увагу згадуваний уже І. Патриляк. На його думку, вони необхідні були для контролю над певною територією, впливу на воєнну ситуацію, а відтак у разі появи британських й американських військ у сусідніх з Україною державах (а така можливість не відкидалася), змусити Лондон і Вашингтон рахуватися з українським визвольним рухом. На випадок же повернення більшовиків міцна підпільна армія, міркували бандерівці, могла стати детонатором загальнонаціонального повстання в ослабленому війною СРСР, оскільки саме таким сподівалися по-

бачити його останні – ослабленим, із серйозними соціальними та національними протиріччями, з революційною ситуацією та в протистоянні з колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції. Отже, за будь-якого перебігу подій лише наявність власних збройних сил давала шанс націоналістичному підпіллю продовжити боротьбу за незалежність.

Не варто скидати з рахунку і те, що маючи у своєму розпорядженні підпільну армію, можна було «на всіх парах» включатись у збройну боротьбу з німецькими окупантами і тим самим «заслужити» право голосу у повоєнній Європі. Власні збройні сили перешкодили б поширенню на найбільш лісисті території України радянського партизанського руху, що «розправив плечі» з початком загального наступу Червоної армії на фронті. Повстанська армія могла також стати серйозним аргументом у протистоянні з поляками, які не відмовлялися від претензій на західноукраїнські землі й опиралися на підтримку західних союзників [33, с. 138].

У зв'язку з вищенаведеним виникає закономірне питання: чому саме Волинь стала місцем народження УПА? Спробуємо вказати на декілька причин. По-перше, це вигідні географічні умови – тут розміщувалися значні лісові масиви. «Північна Волинь у цьому відношенні була в кращому становищі, знаходячись даліше від таких військових і адміністративних центрів як Рівне, Дубно, Володимир, Ковель, – згадував один з чільних діячів повстанського руху на Волині і Поліссі Роман Петренко («Юрко», «Омелько»). – ... На півночі нас охороняли масиви лісів, болота, бездоріжжя, малозаселені простори. Там легше було законспірувати збройні відділи, які чисельно зростали. Жорстока озвірілість німців у ставленні до українського населення викликала свідомість, що тільки зброєю можна боронитись від напасників» [23, с. 79-80].

По-друге, це сприятливий політичний клімат – місцева підпільна мережа нараховувала кілька тисяч членів, а жителі відзначалися високим рівнем національної свідомості, мали навички партизанської боротьби. Адже саме на Волині ще у 1937 р. з ініціативи військового референта КЕ ОУН на ПЗУЗ В.Сидора були створені повстансько-бойові відділи «Вовки» з найкращих бойовиків Організації, які, за словами П.Мірчука, «рейдували б по Поліссі і Волині і відповідно до розвитку політичної ситуації перейшли б вздовж Прип'яті в східню Україну, або стали б зав'язком протипольської повстанчої армії та ПЗУЗ» [26, с. 230].

Однак масові арешти оунівців влітку того року стали на перешкоді подальшого створення збройних загонів. Пізніше, напередодні вересневих подій 1939 р., спроби відновити останні здійснили провідник КЕ на ПЗУЗ Іван Скоп'юк («Сатана») та його заступник Андрій Закоштуй («Василь»), які дозволили сформувати поблизу Янова на Берестейщині «Поліську Січ», осередок військово-повстанчого загону «Поліське Лозове козацтво» чисельністю 500 осіб. Його очолили «Гроза» та Петро Башук – «Чох» [25, с. 461; 38, с. 43]. Після «визвольного походу» Червоної армії на західноукраїнські землі частина поліського козацтва, переважно мешканці Волині, розійшлися по домівкам. У 1941р. Тарас Боровець («Гонта», «Чуб», «отаман Тарас Бульба»), як писав П. Мірчук, зв'язався з групою «Вовків», аби відродити «Поліську Січ», «зручно, зв'язуючи в своєму псевдо прізвище відомого поліщука, провідного члена «лозовиків» А. Бульби з іменем романтичного «Тараса»» [26, с. 232]. Під час німецької окупації він створив на Поліссі військове формування Українська Повстанська Армія «Поліська Січ» (серпень-листопад 1941р.), а в 1942р., перебуваючи на нелегальному становищі поблизу с. Бистричі Березнівського району, сформував партизанський загін під назвою «УПА» і розпочав антинімецьку боротьбу [24, с. 44].

По-третє, окупаційний режим на Волині відзначався особливою жорстокістю. Кривавий терор, у тому числі фізичне знищення місцевого населення та його грабунок набули систематичного характеру. Наведемо лише один приклад. 23 вересня 1942 р. німецькі загарбники оточили с. Кортеліси на Ратнівщині подвійним кільцем. Жителів зігнали до церкви, у приміщення бувшої школи та кількох сусідніх будинків, після чого всі були розстріляні, а село спалене. Загибло 2892 особи, згоріло 715 хат. Разом з Кортелісами окупанти знищили села Запоківне, Ягідкове, Тепечеть, Косиці, Сніжки, Дорошів, Тарасове, Соснівку, Хомут та ін.[17, с. 179]. Тому не дивно, що кінець того року, а особливо 1943-й, за словами сучасника подій Т. Новака, «став початком масового руху волинського селянства, спрямованого на боротьбу проти німців» [27, с. 117].

По-четверте, більшовицький режим бачив у Волині базу для розгортання власного партизанського руху і це не залишилося непоміченим бандерівськими діячами. «Перші спроби десанту советських партизанів на Поліссі восени 1941 р. потерпіли повну невдачу. Як можна було припускати, ця акція не була як слід приготована, – згадував Р.Петренко. – Але вже в другій половині 1942 р. на поліському просторі появилися советські партизани вдруге – і почали досить успішно закріплюватися в терені. За-тримувались вони переважно в поліських пушах серед недоступних болот, у віддалених селах, лісних хуторах і польських колоніях, які їм сприяли» [23, с. 98].

На появу на волинському терені основних ідеологічних суперників зверталась увага у «Суспільно-політичному огляді життя на українських землях» за 1942 р., складеному Крайовим Проводом ОУН(б)

на ПЗУЗ: «З приходом весни комуністи скріпили свою діяльність... В терені діє комуністична сітка. Її творять з людей місцевих і військових утікачів... Тепер іде на Поліссі партизанка...» [цит. за: 10, с.269-270].

20 червня 1942 р. на Волинь була перекинута диверсійно-партизанська група НКВС полковника Дмитра Медведева. З лютого 1943 р. УШПР розпочав переміщення в район білорусько-українського Полісся з'єднань сумських і чернігівських партизан. Зокрема, Чернігівське партизанське з'єднання під командуванням Олексія Федорова 11 березня вийшло в рейд на Правобережну Україну з метою завдання ударів по комунікаціям в районі Ковельського залізничного вузла, зміцнення на Волині комуністичного підпілля, надання допомоги місцевим партизанським загонам, активізації і піднесення народної боротьби, поширення антинацистських настроїв. На випадок зволікання націоналістами антинімецького виступу населення Волині і Полісся могло підтримати червону партизанку, а це потягнуло б за собою звуження соціальної бази визвольного руху, втрату контролю над великими лісовими масивами. Це добре розуміли місцеві бандерівці. «ОУН віддала ініціативу боротьби на українських землях червоним партизанам, котрі оволоділи кращими територіями для ведення партизанської війни, тобто Північною Волиною, Поліссям і Підляшсям, – заявив В. Івахів на жовтневій 1942 р. конференції керівників військових референтур ОУН(б). – На Україні, особливо на сході, вже сміються над нами і називають апостолами, мучениками, кажуть, що ми лише ходимо та проповідуємо, аби німці мали кого розстрілювати, а боротьбу проти німців ведуть лише червоні партизани. Якщо ми не хочемо втратити свої впливи, то боротьбу проти німців повинні повністю взяти в свої руки, особливо на Волині і Поліссі, де вже стихійно створюються різноманітні групи, як, наприклад, «Бульба» і т.д.» [цит. за: 32, с. 497].

По-п'яте, в ім'я досягнення головної мети – відновлення територіальної цілісності держави у межах кордонів, що існували до вересня 1939р., польський еміграційний уряд приступив до розбудови на західноукраїнських землях збройних структур, які з лютого 1942 р. починають реорганізовуватись у партизанську Армію Крайову. Незважаючи на різні підходи у справі розв'язання українського питання, жодна польська політична партія чи структурна одиниця підпілля не розглядала можливості втрати Західної України. Довоєнна політика урядів Другої Речіпосполитої в українському питанні, події на Холмщині і Підляшші в 1942р., нехтування національно-визвольних прагнень українців, дотримання позиції про «status quo ante bellum», вплив німецької та радянської сторін, безперечно, сприяли загостренню двосторонніх взаємин.

В свою чергу, ОУН розробляла плани по встановленню контролю над західноукраїнськими землями. Представники її бандерівського відлему добре розуміли: для цього потрібно створити власні збройні сили, аби поляки не змогли ще раз окупувати Волинь і Галичину після завершення воєнних дій на Європейському континенті, як це вони здійснили в 1918–1920 рр.

Як бачимо, у розглядуваний період на території Волині і Полісся розгорталася конкурентна боротьба чотирьох підпільних партизанських рухів: бульбівського, бандерівського, радянського та польського.

У січні 1943 р. керівництво ОУН(б) ухвалило остаточне рішення про планову організацію підпільної армії на Поліссі на просторах між Брестом і Гомелем. «Стати до визвольної боротьби проти німецьких і московсько-більшевицьких окупантів...», – закликались оунівці у тогочасній відозві М. Лебеда [цит. за: 8, с. 18].

Усю військову роботу в краї мав координувати військовий референт ОУН(б) на ПЗУЗ В. Івахів. Прибувши в середині січня на Волинь і ґрунтовно вивчивши стан справ, він приблизно 15 лютого провів у с. Піддубці поблизу Луцька нараду районних військових референтів ОУН(б) на Волині і Поліссі. Як впливає зі спогадів її учасника Р. Петренка, В. Івахів повідомив, що «в Центрі є переконання про несвочасність організування збройного виступу, бо, маючи людей під зброєю, прийде до збройного конфлікту з німцями і совітами. Питання збройної боротьби ще не визріло і з цим треба зачекати. Але, оцінюючи ситуацію в нашому терені, він уважає, що творення збройних відділів для самооборони у нас є життєвою необхідністю» [23, с. 101].

На нараді розглядалися списки придатних до мобілізації українців, з'ясовувалися кількості командирських кадрів, зброї, боєприпасів, продуктів харчування, можливість таємного проведення військового вишколу [3, с. 155-156; 34, с. 358]. Як бачимо, робота наради була націлена на створення повстанської армії.

Одержавши від В. Івахіва згоду на організацію збройних відділів, Д. Клячківський віддав розпорядження «негайно приступити до реорганізації і збільшення існуючих збройних відділів, об'єднуючи їх в Українську Повстанську Армію» [22, с. 102].

17-23 лютого 1943 р. неподалік Олеська відбулася Третя конференція ОУН(б), яка, змінивши назву на ОУН-СД (Самостійники Державники), остаточно визначилася з необхідністю переходу від конспіративних політичних до збройних методів боротьби з нацистським і більшовицьким (у разі його поновлення) режимами. За деякими даними, вона розпочалася з критики М. Лебеда, якого звинуватили

у нерозумінні тогочасних злободенних проблем, штучному стримуванні масштабів збройного опору, стоянні осторонь створення військових формувань на Волині. Військового референта Головного проводу Організації Романа Шухевича, який висунув ці звинувачення, підтримали волинські польові командири, після чого урядуючий провідник демонстративно покинув залу засідань [7, с. 149; 11, с. 116].

У результаті гострих дискусій було ухвалене рішення про масштабний виступ проти німецьких окупантів партизанською армією, що мала отримати офіційну назву «Українська визвольна армія». Проте у подальшому цю назву відкинули: при збройних силах Німеччини тоді створювались окремі фронтові батальйони з колишніх військовополонених – українців, які, на зразок Російської визвольної армії генерала А. Власова, отримали назву «Українське визвольне військо». З огляду на співзвучність з українськими частинами, що формувалися німцями, бандерівці відмовилися від назви «УВА», а вже з 15 квітня 1943 р. почали використовувати запозичену в отамана «Тараса Бульби» назву «Українська повстанська армія» [36, с. 200].

Оцінюючи значення вищевказаної конференції, третій Надзвичайний Великий Збір ОУН (серпень 1943 р.) в своїх матеріалах зазначив: «Провід ОУН на III конференції ... зважив стан внутрішніх сил та сил ворога, розглянув зовнішні політичні обставини і ствердив, що настали сприятливі обставини для військових дій. Після цього на терені Полісся і Волині виступили перші збройні відділи Української Повстанчої Армії...» [28, с. 97].

На мотивацію переходу бандерівської ОУН до збройного спротиву німецьким загарбникам певною мірою проливає світло зміст листа референта Служби безпеки на ПЗУЗ Василя Макара від 2 серпня 1943 р. до його брата Володимира, що тоді проживав у Галичині. «Повстанчу акцію на північно-західних і частинно східних теренах, – повідомляв оунівець, – ми мусяли почати і це не було зарано, як дехто каже, але вже і запізно. Мусяли ми це зробити з двох причин. Перша: терен виривався нам з рук. З одної сторони – почали множитись отаманчики, як Бульба-Боровець, а з другої сторони – червона партизанка почала заливати терен. Отже, коли б ми не були почали повстанчої акції, то не мали б що робити. Друге: ще тоді, коли ми не починали повстанчої акції, німота почала масово винищувати села... У зв'язку з тим маса людей почала втікати в ліси і блукати самопас. Почались грабіжі, інші пішли в комуністичну партизанку, до Бульби і т. п. ... Оце дві засадничі причини нашої повстанчої акції. Є ще і третя, морального характеру. Почулись голоси: «Де ж той провід? Чому не дає зарядження бити німців?» і т. п.» [20, с. 43-44].

Разом з тим, згодом, як це впливає з протоколу допиту члена Центрального проводу ОУН М. Степаняка, який був головним доповідачем на лютневій 1943 р. конференції, під впливом Р. Шухевича політика бандерівського керівництва у питанні збройної боротьби відійшла від її рішень і пішла за лінією, що практично здійснювалася на Волині «Климом Савуром» – боротьби проти червоних партизан і поляків [13, с. 15].

Серйозні виступи перших збройних відділів відбулися з середини березня до 10 квітня 1943 р. У цей період частина розпропагованої української допоміжної поліції та інших спеціальних формувань покинула казарми Рівного, Луцька, Ковеля, Володимир-Волинського, Дубна, Кременця, Костополя та інших міст і районів і зі зброєю в руках перейшла у лісові масиви та долучилася до вже існуючих відділів і боївок. Ці кадри з навиками володіння зброєю та військовим порядком, знанням німецької тактики боротьби з партизанами стали основою повстанської армії [2, с. 139-140]. Як зазначив один з керівників повстанців М. Омелюсік, «це були основні кадри сляк-так вишколених людей для розгортання більших відділів УПА» [18, с. 26].

Правда, в сучасній історіографії є певні розбіжності щодо дати переходу поліцаїв у ліс та їх кількості. Одні стверджують, що «буквально за одну ніч в УПА влилося до п'яти тисяч українців, котрі раніше служили в поліції» [47]; другі пишуть, що «це сталося приблизно між 15 березня та 10 квітня... Загальна чисельність залишивших свої становища поліції та інших формувань обраховувалась в 4-5 тисяч чоловік» [2, с. 139-140]; треті зазначають, що «з німецької служби всього дезертувало 4-5 тис. осіб, але не водночас, а від березня 1943 до жовтня 1944 р. Скоріш за все, в березні-квітні 1943 р. до бандерівських повстанських підрозділів приєдналося щонайбільше 700-800 дезертирів-поліцейських, бо всього у відділах оунівської УПА у квітні того року було приблизно 2 тис. вояків» [36, с. 207]. Остання версія видається нам найбільш правдоподібною.

У період після Третьої конференції військові відділи ОУН(б) здійснили низку зухвалих нападів на вермахтівців і окупаційні установи, стрімко завойовували авторитет, обростали людьми. Зацікавлена у розгортанні масового партизанського руху Організація шукала собі союзників серед інших українських національних сил, що займали державницьку платформу та мали певний вплив серед населення [6, с. 151; 12, с. 60]. Серед них були загони Т. Боровця, підрозділи ОУН(м), сформовані на південній Кременеччині під керівництвом поручника М. Данилюка («Блакитний»), Володимирщині – під командуванням поручника О. Бабія («Білий»), на Рівненщині – під орудою поручника Волинця та загін під проводом Т. Басюка, який діяв на південній Кременеччині, переважно в Лановецькому районі і пізні-

ше обрав гучну назву – «Фронт української революції» [17, с. 215]. Активізуючи боротьбу з німецькими окупантами і формуючи військові підрозділи, бандерівці повинні були рахуватися з прихильним ставленням місцевого населення до бульбівців. Як впливає зі спогадів діяча ОУН(м) Максима Скорупського, «Бульба був уже дуже відомий... З Бульбою мали зв'язок обидві ОУН. ОУН А. Мельника дружньо з ним співпрацювала ще від 1941 року. Бандерівці трактували його як майбутнього конкурента, але тим часом висилали до нього своїх людей на партизанський вишкіл і «заправу» [41, с. 81-82].

Ще наприкінці 1942 р. Т. Боровець звернувся до оунівців обох відламів з пропозицією сформувавши надпартійний політичний орган – Українську національну раду, який би координував дії бойових загонів, та створити спільний штаб повстанських збройних сил України. Цю ініціативу підтримали мельниківці, які, згідно спогадів одного з них – Олега Штуля («Жданович»), вважали, що популярна серед населення бульбівська УПА могла «стати зав'язком великого повстанчого руху» [49, с. 18]. У співпраці з нею ОУН(м) побачила шанс перехопити у бандерівців ініціативу формування повстанської армії і завдяки цьому вийти на перші ролі в українському самостійницькому русі, підпорядкувавши собі бульбівські загони через контрольований командний склад.

Своєю чергою, ОУН(б) негативно поставилася до цієї пропозиції, оскільки, «мовляв, всі подібні зліпки ідейно-неоднорідних елементів будуть нежиттєздатні» [1, с. 250]. Вона вважала, що очолити визвольний рух має лише її провід, за яким стоїть найбільш впливова і досвідчена політична сила, а Т. Боровець, погодившись із цим, міг би зайняти керівну посаду в об'єднаній УПА. «... бандерівці не хочуть ніяких спільних осередків. Вони себе вважають за єдиний осередок і пропонують Бульбі «плюнути» на всіх, визнати їх за керівну політичну силу, а вони його визнають головнокомандуючим збройних сил, – зазначав пізніше О. Штуль. – На цьому розмови тимчасово припиняються, а створення Ради – торпедується» [49, с. 18].

Незважаючи на негативну реакцію з боку ОУН(б) на його пропозицію, Т. Боровець змушений був піти з нею на перемовини. Адже тоді чисельний склад його «армії» був незначним: згідно німецьких даних, наприкінці 1942 р. вона складала 300-350 бойовиків і мала певний мобілізаційний резерв серед колишніх учасників «Поліської січі», які легально проживали в селах; за радянськими джерелами, в січні-лютому 1943 р. УПА(Б-Б) нараховувала понад тисячу осіб. У той же час бандерівська ОУН володіла значно більшим кадровим потенціалом, а тому її волинські провідники підставово висунули умову приєднання бульбівців до створюваної націоналістами підпільної армії [24, с. 45; 36, с. 202; 43, с. 148-150].

22 лютого 1943 р. до штабу бульбівської УПА прибув референт пропаганди Крайового проводу ОУН(б) на ПЗУЗ Яків Бусел («Галина»), знайомий з Т. Боровцем ще з довоєнного періоду, який заявив, що «ОУН змінила свій погляд на партизанку і визнає за потребу її існування, збільшення повстанських лав» [1, с. 250]. Сторони досягли домовленості про майбутні перемовини щодо об'єднання всіх «революційних сил» України в УПА та створення єдиного командування на спільній політичній платформі. Проте запланована на 21 березня зустріч була зірвана.

Чергові переговори представників обох сторін відбулися 9 квітня 1943 р. поблизу м. Костополя. Від УПА(Б-Б) в них брали участь Т. Боровець, його заступник, начальник штабу О. Щербатюк («Зубатий»), а від ОУН-СД – крайовий провідник на Волині і Поліссі Д. Клячківський, В. Івахів, котрий відіграв тут головну роль як фактичний командир збройних бандерівських відділів, організаційний референт Сарненської округи Р. Петренко і командир військових відділів націоналістів на Сарненщині і Костопільщині Іван Литвинчук («Дубовий») [24, с. 48-49; 36, с. 204].

Бульбівцям запропонували: відмовитись від підпорядкування урядові УНР і натомість обрати ОУН(б) політичним проводом; визнати Акт 30 червня 1941 р. як єдину державну концепцію України; створити спільну армію під назвою «УПА» з єдиним штабом командування; запровадити в ній інститут партійних комісарів та службу безпеки; розпочати загальне повстання по всій Україні, для чого потрібно було провести примусову мобілізацію населення і звільнити всю українську територію від поляків [17, с. 201; 37, с. 237]. Як уже зазначалося, на час переговорів ОУН(б) володіла на північній Рівненщині власними збройними відділами, які кількісно перевищували бульбівську УПА, значно більшим мобілізаційним потенціалом, що, очевидно, усвідомлював отаман. «Бульба у своїх виступах і дискусіях аргументував слабо, може, не хотів говорити відкрито про певні справи, – гадував Р. Петренко. – З його поведінки відчувалося, що він не почуває себе в цій дискусії рівнорядним партнером, яким хотів себе бачити» [23, с. 107].

В. Івахів запропонував об'єднати відділи ОУН(б), що діяли на Сарненщині та Костопільщині і за чисельністю дорівнювали бульбівцям, в одне повстанське з'єднання, командиром якого стане І. Литвинчук, а начальником штабу Т. Боровець. «Робилося це, – зазначав Р. Петренко, – виключно для заспокоєння амбіцій «Бульби», знаючи, що він невійськовик» [23, с. 107].

Однак отаман, розраховуючи на посаду головнокомандувача об'єднаних збройних сил на всій території Волині і Полісся, навівши певні аргументи, ухилився від цієї пропозиції.

Чи не єдиним результатом перемовин стала угода про спільну назву «УПА», що було підтверджено відповідним наказом від 15 квітня 1943 р. Отже, саме тоді військові відділи ОУН(б) її формально отри-

мали. Уже в першому відомому на даний час документі Головної Команди УПА – «Відозва до українців» від 20 травня зазначалося: «І один імпералізм – більшовицької Москви, а другий – гітлеровської Німеччини несуть нашому народові ярмо, знищення, руїну і загибелю... Український народ висилає в боротьбу за Українську Самостійну Соборну Державу (УССД) – перші лави бійців – Українську Повстанчу Армію, яка об'єднує під одною командою усіх чесних українців, що готові в потребі віддати свій труд, своє вміння, своє майно, свою кров і своє життя для здобуття УССД» [21, с. 3].

Наступна зустріч, яка була запланована спочатку на 23 квітня, а потім на 22 травня (у ній мали взяти участь і мельниківці) не відбувалась з різних і до нині не з'ясованих причин. На думку В. В'ятровича, захопившись переговорним процесом, Т. Боровець «прогавив» момент, коли став нецікавим союзником для бандерівців. Ситуацію погіршила також загибель у бою з німцями 13 травня поблизу с. Черниж на північ від Луцька В. Івахіва, одного з оунівських керівників на перемовинах, який був налаштований на мирне об'єднання з бульбівцями [4, с. 85].

Усе це відбувалося на фоні наростання визвольної боротьби, очолюваної ОУН(б). «Це зайшло так далеко, – повідомляв Генеральний комісар Волині і Поділля в рейхскомісаріат України 30 квітня 1943р., – що у місцевостях Горохова, Любомля, Дубна, Кременця і частково Луцька слід говорити про повстанський рух... Сьогодні можна говорити про те, що більша частина населення симпатизує бандитам» [46, с. 618].

На «великий рух націоналістів» на Волині вказувалося і в інформації, яку одержав УШПР 21 квітня 1943 р. від радянської розвідки. Тут зверталася увага на те, що «основне завдання національної української армії – здійснити революцію на Україні» [46, с. 615].

Між тим бандерівці та бульбівці «вийшли на стежку» інформаційної війни. Зокрема, у відкритому листі до проводу ОУН(б) Т. Боровець писав: «Непорозуміння поглиблюється тим, що ви визнаєте фашистську засаду безоглядної диктатури вашої партії, а ми стоїмо на становищі кровної та духовної єдності цілого народу на засадах демократії, де всі мають рівні права і обов'язки» [1, с. 250].

Доходило і до конфліктів: «Деся там бандерівці напали на бульбівців і були жертви в людях, – згадував письменник Улас Самчук. – Трохи згодом, ті ж бандерівці напали на мельниківців і знов були жертви» [40, с. 86].

Усвідомивши, що бандерівська УПА зосередила достатні сили, аби прибрати до своїх рук збройні формування інших українських політичних сил, її тогочасний командир Д. Клячківський наприкінці травня розпорядився силою об'єднати під його орудою мельниківські та бульбівські відділи, що і було завершено до середини липня [36, с. 205; 43, с. 194].

Отже, від тактики постійного накопичування сил для всенародного повстання і негативного ставлення до партизанщини, що виявилось нереальним і помилковим в умовах нацистського терору, ОУН(б), діяльність якої носила антинімецький характер і в якій окупанти бачили найбільшу загрозу своєму пануванню в краї, перейшла до створення централізованої військової структури. До середини літа вона завершила насильне об'єднання усіх найбільших українських повстанських формувань в УПА, яка стала феноменом вітчизняної та світової історії ХХ століття.

Джерела та література:

1. Бульба-Боровець Т. Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху: Спогади / Т. Бульба-Боровець. – Вінніпег: Волинь, 1981. – 326 с.
2. Вовк О. До питання постання УПА під проводом ОУН-СД / О. Вовк // Український історик. – 1995. – Ч. 30. – С. 137-142.
3. Вовк О. До питання про першого командира Української Повстанської Армії / О. Вовк // Український визвольний рух. – 2001. – № 1. – С. 151-158.
4. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Архіви КГБ розповідають / В. В'ятрович. – Львів: Часопис 2012. – 240 с.
5. Гогун О. Старі пісні без головного / О. Гогун // Дзеркало тижня. – 2012. – № 30.
6. Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941-1944 рр.) / В. Дзьобак. – К.: ПУ НАНУ, 2002. – 260 с.
7. Дискусія // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках». Варшава, 22-24 травня 1997. – Варшава, 1998. – Т. 1-2. – С. 113-153.
8. Кентій А. Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. / А. Кентій. – К.: ПУ НАНУ, 1999. – 285 с.
9. Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944рр.) / А. Кентій // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси. – К., 2005. – С. 160-221.
10. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920-1956. Історико-архівні нариси / А. Кентій. – К.: ПУ НАН України, 2005. – Т. 1. – 332 с.
11. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: Ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с.
12. Киричук Ю. Тарас Бульба-Боровець: його друзі і вороги / Ю. Киричук. – Львів, 1997. – 87 с.
13. Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ / С. Кокін. – К.: ПУ НАНУ, 2000. – Вип. 1. – 207 с.

14. Косик В. Німецькі документи про УПА / В. Косик // Український визвольний рух. – 2003. – № 1. – С. 57-86.
15. Лаврів П. Спогади з оунівського підпілля 1939-1945 рр. / П. Лаврів // Визвольний шлях. – 1997. – № 12. – С. 1465-1477.
16. Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія / М. Лебедь. – Видання Пресового Бюро УГВР, 1946. – Ч. 1: Німецька окупація України. – 124 с.
17. Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: монографія / О. Ленартович. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – 412 с.
18. Літопис УПА. – Торонто: Літопис УПА, 1978. – Т. 1: Волинь і Полісся. – Кн. 1. – 255 с.
19. Літопис УПА: Нова серія. – К.; Торонто: Літопис УПА, 1995. – Т. 1: Видання Головного Командування УПА. – 481 с.
20. Літопис УПА. – Торонто: Літопис УПА, 1977. – Т. 2: Волинь і Полісся. – Кн. 2. – 215 с.
21. Літопис УПА: Нова серія. – К.; Торонто: Літопис УПА, 1999. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943-1944. Докум. і матер. – 723 с.
22. Літопис УПА. – Торонто; Львів: Літопис УПА, 1995-1996. – Т. 24: Ідея і чин. – 590 с.
23. Літопис УПА. – Торонто; Львів: Літопис УПА, 1997. – Т. 27: Петренко Р. За Україну, за її волю (Спогади). – 277 с.
24. Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський – «Клим Савур» / І. Марчук. – Рівне: видавець Олег Зень, 2009. – 168 с.
25. Мірчук П. Нарис історії Організації українських націоналістів / П. Мірчук. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – 639 с.
26. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952 / П. Мірчук. – Львів, 1991. – 319 с.
27. Новак Т. Поєдинок / Т. Новак. – К.: Вид-во політ. л-ри, 1989. – 378 с.
28. ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955. – Бібліотека українського підпільника. – Б.м., 1955. – 372 с.
29. ОУН у 1942 році: Документи. – К.: ІУ НАН України, 2006. – 243 с.
30. Патриляк І. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України / І. Патриляк // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 81-94.
31. Патриляк І. Український визвольний рух у 1942 р. / І. Патриляк // Український визвольний рух. – 2006. – № 7. – С. 208-231.
32. Патриляк І. Військова конференція ОУН(б) 1942 р. і розробка планів зі створення українських збройних сил / І. Патриляк, О. Пагіря // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2008. – № 2. – С. 484-511.
33. Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА / І. Патриляк // Український визвольний рух. – 2009. – № 13. – С. 133-194.
34. Патриляк І. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. Патриляк, М. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко, 2010. – 590 с.
35. Патриляк І. Український визвольний рух у роки Другої світової війни / І. Патриляк, В. Трофимович // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси: У двох книгах. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 386-429.
36. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939-1960): Монографія. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.
37. Пелешок М. Стосунки УПА – «Поліська Січ» Т. Бульби-Боровця з бандерівськими формуваннями (за матеріалами спогадів) / М. Пелешок // Сторінки воєнної історії України. – 2008. – № 11. – С. 235-244.
38. Посівнич М. Формування військової доктрини ОУН (1929-1939) / М. Посівнич // Український визвольний рух. – 2003. – № 1. – С. 34-44.
39. Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка. – К.: ІУ НАН України, 2000. – 128 с.
40. Самчук У. На білому коні; На коні вороному: спомини і враження: У 2-х ч. / У. Самчук. – Острого: НаУОА, 2007. – 424 с.
41. Скорупський М. Туди, де бій за волю (спогади курінного УПА) / М. Скорупський. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1992. – 351 с.
42. Стародубець Г. Участь ОУН(б) у збройному русі в 1942-1943 рр.: іманентна необхідність чи трансцендентний крок? / Г. Стародубець, В. Стародубець // Галичина. – 2000. – № 15-16. – С. 346-351.
43. Тарас Бульба-Боровець: Документи. Статті. Листи. – К.: ПП Сергійчук, 2011. – 816 с.
44. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942) / Упорядкування В. Косика. – Львів: ІУ ім. І. Крип'якевича НАН України; ЛДУ ім. І. Франка; ІУАД ім. М. Грушевського НАН України, 1998. – Т. 2. – 384 с.
45. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. – Львів: ЦДВР, 2007. – 352 с.
46. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – Т. 1: 1939-1943. – 878 с.
47. Шаповал Ю. Українська Повстанська Армія: 70 років самотності / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2012. – № 36.
48. Щеглюк В. «...Як роса на сонці». Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН-УПА Л. С. Павлишина. – Львів: УПІ ім. І. Федорова; Фенікс ЛТД, 1992. – 159 с.
49. Шуляк О. (Штуль-Жданович) В ім'я правди. Дійсність про Українську Повстанську Армію / О. Шуляк. – Рівне: Азалія, 1993. – 35 с.